

Karikatuur uit *The London Sketch Book*, 1880

De hypnose van het evolutiedogma

PIET DE ROOY

Op de drempel van de twingste eeuw, veertig jaar na het verschijnen van de *Origin of species* van Charles Darwin, stak Abraham Kuyper zo'n gebeeldhouwde redevoering af waarop hij het patent leek te hebben. In de eerste zin zette hij meteen de toon:

Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutiedogma.¹

Aanvankelijk leek hij collega's en studenten aan de Vrije Universiteit in een betrekkelijk klassieke donderpreek te waarschuwen tegen eventuele wankelmoedigheid in de strijd tegen de evolutietheorie, die immers de mens van de aap deed afstammen en er van uit ging dat de wereld wel zonder Gods heilsplan kon:

Niet ernstig genoeg kan dan ook al wie in Christus zijn verwerkelijkt Ideaal aanbidt, gewaarschuwd worden, om tegen elk bouleeren met de Evolutie op zijn hoede te zijn.

Dit leidde echter niet tot de conclusie dat het werk van Darwin en de zijnen integraal verworpen moest worden. Darwin had volgens Kuyper immers een groot aantal feiten naar voren gebracht en daar een verband in weten te brengen.

En wie onzer, die nog voor geestdrift ontvlambaar is, verheelt zich de verrukking die hem vaak aangreep, bij den zoveel dieperen blik die ons, dankzij deze studiën, in de structuur der wezenswereld gegund werd.

Dat betekende niet dat nu alles wel verklaard was: de evolutieleer was volgens Kuyper niet minder maar ook niet meer dan een hypothese. Het treurige van de negentiende eeuw was nu dat dit uit het oog verloren was geraakt, ten koste van de 'aloude Christelijke denkmacht'. Vooral de Engelse socioloog Herbert Spencer en de Duitse bioloog Ernst Haeckel hadden de evolutieleer omgebouwd tot een 'eigen dogma, een alomvattend stelsel', waardoor ook de 'Anti-Christenen' over een geloof waren komen

te beschikken. Maar rond dit geloof spookte de geest der degeneratie, aldus Kuiper. Het was nauw verbonden met de oprukkende decadentie van stierengevechten en echtscheidingen, alsook met allerlei vormen van machtsmisbruik waarbij 'de parlementaire glorie' ondergraven werd en ruim baan gemaakt voor Bismarckiaanse machtspolitiek en oorlogszuchtig imperialisme.

Op het eerste gezicht is dit een bevredigende redevoering. Het bevestigt in één keer twee traditionele opvattingen. De eerste is dat juist uit het verzet van de confessionelen wel blijkt hoe belangrijk de bijdrage van Darwin is geweest aan de wending in wetenschap en cultuur in het midden van de negentiende eeuw. De tweede is dat het darwinisme niet alleen een biologische theorie was, maar tegen het eind van de negentiende eeuw ook functioneerde als ideologische legitimatie voor ongeveer alles wat slecht was in de Europese beschaving. Beide opvattingen zijn naar mijn mening slechts zeer ten dele waar en het lijkt me wel aardig om daar bij de aanvang van een symposium over het effect van Darwins evolutietheorie wat nader op in te gaan.

Om te beginnen is het opmerkelijk dat de actualiteit van Darwin een betrekkelijk nieuw verschijnsel is. Bij de herdenking van het vijftigjarig bestaan van de *Origin* in 1909 werd Darwin wel ruim herdacht, maar vooral als een heroïsch intellectueel, de grote uitvinder van de evolutietheorie, die had laten zien wat het positivisme vermocht, maar die inmiddels nauwelijks meer relevant was voor de ontwikkeling van de biologie. Pas in de loop van de jaren zestig hernieuwt zich de aandacht, waarna een ongekend hoogtepunt wordt bereikt bij de herdenking van Darwin's honderdjarig verscheiden in 1982. Dan verschijnen er conferentieverslagen met meer dan 1000 pagina's, herdenkingsboeken van bijna \$600, TV-series en talloze biografieën en monografieën: er was geen houden meer aan. Het resultaat van dit alles is een sterke vergruizing van het beeld – zoals Jan Romein een dergelijk verschijnsel wel eens heeft aangeduid: we weten steeds meer en snappen er steeds minder van. Het is dan ook met grote schroom dat ik nu verder ga, waarbij ik me op een aantal auteurs baseer die zo nuchter mogelijk hebben getracht na te gaan wat nu Darwin's bijdrage was aan de veranderingen in de wetenschap en cultuur van zijn tijd.²

De meest radicale stap die Darwin heeft gezet was zijn overtuiging dat er alleen evolutie plaatsvond door aanpassing. Soorten veranderen omdat ze zich wel moeten aanpassen aan de eisen en omstandigheden van voortdurend veranderende omgevingen. Hieruit volgt dat de evolutie geen van te voren bepaalde richting had, het was niet een opklimmend proces, het was zelfs ook niet voorspelbaar, maar bepaald door kans en toeval.

Hoe nu die aanpassing tot stand kwam werd voor een goed deel verklaard door de natuurlijke selectie. Deze selectie was een voortdurend proces,

aangrijpend op kleine, welhaast triviale verschillen. Individuen die het best aangepast waren aan de nieuwe omstandigheden overleefden in de strijd om het bestaan en vooral zij waren dus in staat nageslacht te winnen, in tegenstelling tot de verliezers, de minder aangepasten. En zo veranderde langzaam maar zeker een variatie binnen een soort zich tot een nieuwe soort, waarna het weer verder ging, in een onophoudelijke en eindeloze serie vertakkingen. Dat was de opvatting van Darwin. Daarnaast waren er nog twee andere theorieën die aanpassing en verandering leken te verklaren.

Dat was ten eerste natuurlijk de theorie van de Franse zoöloog Lamarck, die rond 1800 een adaptatieproces had voorgesteld dat veel meer ruimte bood voor een actieve bijdrage van de betrokkenen. Het meest bekende voorbeeld is dat van de giraffen. De voorouders van de giraffen rekten zich steeds meer uit om de hogere bladeren te bereiken en in de loop van een aantal generaties werd dit langzamerhand een verworven eigenschap die erfelijk werd doorgegeven, waardoor er nu een soort was met die kenmerkende lange nek. Deze opvatting, aanvankelijk integraal door Darwin verworpen, kroop in latere drukken van de *Origin* toch weer naar voren als een soort aanvullende theorie. Van meer belang echter was een derde argumentatie, waarin er een parallel werd getrokken tussen de natuurlijke historie van de aarde en het opgroeien van de mens. Werde de opgang van de ongewervelden naar vissen, reptielen, zoogdieren en, tenslotte, de mens niet weerspiegeld in de manier waarop de mens zich ontwikkelde van embryo tot volwassenheid? Dit steunde op een zeer oude traditie, die echter rond de wisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw opnieuw een grote bloei doormaakte. In Duitsland kreeg dit gestalte in de *Naturphilosophie*, in Engeland nam het de vorm aan van de natuurlijke theologie. Het gaf het prettige gevoel dat de natuurlijke historie zich volgens een betekenisvol plan ontvouwde, op weg naar een doel dat in de Schepping was gelegd. Hier lag ook de basis voor een proces, dat we de biologisering van het wereldbeeld kunnen noemen: juist in deze interpretatie leken orde en doel, schoonheid en wetmatigheid gelocaliseerd te kunnen worden. Kortom, viel de zin des levens niet het meest pregnant aan de Natuur te demonstreren?³

Dit stond natuurlijk allemaal op gespannen voet met wat Darwin zou beweren. Diens radicaliteit school vooral in de nadruk op het onvoorspelbare patroon van kans en toeval, waarin alleen achteraf de ontwikkelingslijn te reconstrueren was. Vandaar ook dat hij zijn theorie liever 'genetisch' dan 'evolutionair' noemde. In feite gebruikte hij de term *evolutie* zo min mogelijk om verwarring met andere en oudere theorieën te voorkomen, aangezien 'evolutie' vooral verwees naar 'groei', welke begrippen Darwin juist uit elkaar wilde houden: groei verwijst naar vooruitgang en doel, evolutie naar voortgang en abstracte wetmatigheden.

Het paradoxale is dat de hoofdstroom van het darwinisme niet zozeer de meester volgde, maar vooral aansloot op de klassieke ontwikkelingstheorie. Het verschijnen van de *Origin* werkte vooral als de katalysator in een snelle popularisering van de veel traditioneler ontwikkelingstheorie. En hier komen we de twee helden van Kuyper weer tegen, want het waren vooral Spencer en Haeckel die hier de meest vooraanstaande profeten van werden. Vooral de laatste is een interessante figuur: zo iemand Europa onder de hypnose van het evolutiedogma heeft gebracht, dan was het Haeckel.⁴

In 1860 las hij *Origin* en verklaarde later meteen overweldigd te zijn door de samenhang van al het gewordene dat hem daarin geboden werd. Hij verwierf in 1861 een leerstoel in Jena en vervulde die nadrukkelijk als een heraut voor de *Entwicklungslehre* van Darwin. Hij verklaarde zelfs: 'Darwin vertegenwoordigt een levensbeschouwing' en geen auteur heeft zoveel bijgedragen aan de verspreiding daarvan in Europa. Zijn meest belangrijke werk was de *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (1868), twee rijk geïllustreerde delen, samen ongeveer 1000 pagina's, waarmee iedere ontwikkelde leek zich op de hoogte kon stellen van de evolutionaire biologie. Maar daarin werd wel een heel specifieke variant van Darwin gegeven, onontwaarbaar vermengd met Duitse Naturphilosophie en Frans Lamarckisme tot wat hij noemde de *recapitulatietheorie*. Deze kwam op het volgende neer. In de ontwikkeling van ieder individu tekent zich ook de geschiedenis van zijn afkomst af. Ieder individu doorleeft in zijn eerste stadia de geschiedenis van de soort waartoe hij behoort, ieder moest als het ware van onderaf zijn eigen stamboom beklimmen. Zo had men geconstateerd dat menselijke embryo's op een zeker moment kieuwen vertoonden. Dat kon slechts wijzen op het feit dat op dat moment het vissenstadium in de evolutie van de mens werd doorleefd. Bovendien leek deze theorie ingewikkelde transformatieprocessen te verklaren, zoals de metamorfose van donderpadje tot kikvors: deze moest eerst vis zijn, voordat het een vors kon worden. Technisch werd deze theorie uitgedrukt in de formule: ontogenese recapituleert fylogeneze (het individu herhaalt in zijn groei op verkorte wijze de ontwikkeling van de soort waartoe hij behoort). En dit leidde vervolgens tot het tekenen van rustieke stambomen, onderaan beginnend met moneren (loszwevende kleine vormen van protoplasma) om in een betrekkelijk rechte lijn op te klimmen tot de mens: evolutie was niet alleen groei maar ook vooruitgang, de schepping had weer een doel. De paradox is dus dat datgene wat als evolutietheorie populair werd in hoofdlijnen inging tegen datgene wat Darwin naar voren had gebracht.

Dat was niet alleen zo op strikt biologisch terrein, maar ook op het terrein van de sociale verhoudingen. In de theorie van Darwin was persoonlijke inspanning en initiatief nauwelijks van belang – natuurlijke selectie ging over verhoudingen tussen omstandigheden en eigenschappen en daar viel niet zo veel aan te veranderen. Dit stond op gespannen voet met het lievelingsidee van de Victorianen, waarin de hardheid van het leven vooral gezien werd als een aansporing om harder te werken. Dat er slachtoffers

vielen in de strijd om het bestaan werd vooral vervelend gevonden, het wierp zelfs een smet op de vooruitgang. De meeste Victorianen vonden dus allerminst dat de ondergang der ongeschikten een onvermijdelijke, ja zelfs een noodzakelijke voorwaarde was voor de evolutie, aangezien de vooruitgang vooral werd gezien als het resultaat van een verhoging van de persoonlijke inspanning. Voor Spencer bij voorbeeld was de natuur nog het meest een strenge schoolmeester die vergde dat men van zijn fouten leerde. De kern daarvan lag vooral in het arbeidsethos, waarbij men meer aan Max Weber dan aan Charles Darwin moet denken. Daarmee wordt het tegelijkertijd moeilijk om het nog eenvoudig over 'het' sociaal-darwinisme te hebben.

Het is hier van belang te weten dat de term 'sociaal-darwinisme' rond 1880 in zwang kwam in Europa en pas twee decennia later in Amerika. Welwillende mensen gebruikten deze term om daarmee de wrede harteloosheid aan te duiden, waarin iedere beteugeling van het *laisser-faire* kapitalisme werd afgewezen, waarbij de 'survival of the fittest' als ideologische schaamlap moest dienen. Maar dat waren er niet zoveel. In die zin is het sociaal-darwinisme vooral een zelfopgeroepen vijandbeeld, een mythe. Deze werd vooral opgeroepen door schrijvers die, op grond van een eigen interpretatie van het werk van Darwin, pleitten voor sociale hervorming. Deze 'hervormings-darwinisten' ontmantelden eerst het brisante concept van de natuurlijke selectie door te wijzen op de grote verschillen tussen de menselijke en dierlijke wereld. Vervolgens werd de evolutietheorie wel weer van toepassing verklaard op de menselijke samenleving, maar dan vooral in die zin dat de vooruitgang niet gewaarborgd werd door de huidige vorm van 'de strijd om het bestaan'. Door de traditionele hiërarchische verhoudingen werden immers zeer capabele mensen belemmerd of zelfs verhinderd aan de strijd mee te doen: het domme zoontje van een fabriekseigenaar had meer kansen dan de intelligente jongen uit een arbeidersgezin. De vooruitgang had daardoor een veel trager tempo dan mogelijk. Bovendien werd de vooruitgang vooral gewaarborgd door een hoger moreel niveau, tot uitdrukking gebracht in een toenemend vermogen tot samenwerking. Bijna allen richtten hun hoop dan ook op een veel actiever overheid die een moderne sociale politiek moest gaan voeren. Ook hier dus een paradox: er waren tal van schrijvers die Darwin trachtten toe te passen op sociaal-politieke vraagstukken, maar in overgrote meerderheid deden ze dat juist om diegenen die wij gemakshalve 'sociaal-darwinisten' noemen de pas af te snijden. De enige belangrijke uitzondering ligt wellicht op het gebied van het racisme: daar zou in de loop van de negentiende eeuw alom en steeds nadrukkelijker worden beweerd dat in de strijd om het bestaan sommige rassen gedoemd waren ten onder te gaan en het blanke ras (of een subvariant daarvan als Ariërs, Angelsaksen of Germanen) voorbestemd was om de beschaving naar ongekende hoogten te voeren.

Als ik het voorgaande nu mag samenvatten, dan ontstaat het volgende beeld. Vanaf de achttiende eeuw werd een statisch wereldbeeld steeds meer vervangen door een dynamisch. Daarin werd een essentiële, zij het niet de enige, rol gespeeld door de biologie, waarin allerlei evolutietheorieën in ontwikkeling kwamen. Darwin is vooral de katalysator die er in belangrijke mate toe heeft bijgedragen dat het evolutiedenken zich wild en snel zou verspreiden, maar daarbij werd tegelijkertijd veel van het oude onontwaaarbaar door het nieuwe gemengd, met name in de vorm van de recapitulatietheorie. Dat wil zeggen dat evolutie en groei aan elkaar gelijk werden gesteld.

Politiek gezien was de belangstelling voor deze theorievorming het grootst in die kringen, waar men uit was op maatschappelijke veranderingen. Dit was ook de belangrijkste reden waarom Darwin twintig jaar heeft gearzeld voordat hij zijn inzichten publiceerde, want deze aimabele geleerde wilde voorkomen geassocieerd te worden met allerhande radicalen.⁵ Het effect van het verschijnen van de *Origin* was wel dat de gelovigen, die zo onverkort mogelijk wensten vast te houden aan Genesis, nu wel gedwongen werden hun hakken in het zand te slaan. Maar in het algemeen aanvaardden met name de liberalen in wetenschap en politiek de evolutietheorie, waarbij op twee essentiële punten Darwin werd aangepast: de natuurlijke selectie werd niet van toepassing verklaard op de menselijke samenleving en de evolutie werd gelijkgesteld aan vooruitgang.

Dit alles is ook goed te zien in het werk van de meest bekende Darwinist in Nederland, de medicus, bioloog en liberaal Pieter Harting (1812-1885). Twee jaar voor het verschijnen van de *Origin* publiceerde hij een aantal lezingen die hij in de winter van 1854-1855 had gehouden voor 'een beschaafd publiek van beiderlei sekse' over *De voorwereldlijke scheppingen vergeleken met de tegenwoordige*.⁶ Daarin laat hij zich kennen als een voorzichtig voorstander van wat hij 'de ontwikkelingshypothese' noemde. In de natuur is een grondplan van de schepper te ontwaren, waarvan het meest kenmerkende is dat alles zich ontwikkelt van 'eenvoudig naar samengesteld, van onvolkomen naar volkomen, van laag tot hoog'. Welk mechanisme daarachter schuil ging, hoe er elke keer iets nieuws aan het oude werd toegevoegd, dat wist hij niet ('Lezers! Elke menselijke wetenschap heeft hare grenzen. . .'). In later werk accepteerde hij de evolutietheorie zonder enige reserve. Opmerkelijk is echter dat hij lange tijd niet of nauwelijks sprak over de natuurlijke selectie of de strijd om het bestaan. Hij begon daar pas over in 1870, toen zijn rozige vooruitgangsgeloof geschokt werd door de Frans-Duitse oorlog. Hij opende dat jaar zijn colleges met een rede, kortweg getiteld *De strijd des levens*.⁷ Het leven, zo hield hij zijn studenten voor, ook het menselijk leven, was een voortdurende strijd. In en onder de aarde, in de lucht, in de rivieren, in de zee, overal is oorlog: 'De aarde is een groot slagveld.' Kracht wint het voortdurend van gerechtigheid, de dood van de een is het leven voor de ander. Maar deze algemene uitspraken werden

vervolgens in het zeer specifieke kader geplaatst van een raciale analyse. De strijd om het bestaan tussen mensen zag hij vooral als een strijd tussen verschillende rassen, namelijk tussen de verstandige en discipline-gevoelige Indo-Germanen in Duitsland en de even vrolijke als lichtzinnige Kelten in Frankrijk. De oorlog was weliswaar een treurig verschijnsel – de opbrengst van de publikatie van zijn college was ook bestemd voor het Rode Kruis – maar het lagere ras der Kelten was gedoemd om ten onder te gaan, terwijl het Germaanse ras als ‘de voornaamste drager der beschaving’ terecht zou winnen.

Opvallend is dat medestanders van Harting, zoals de vrijdenker en radicaal Feringa zich hiervan meteen distantieerden:

Ook wij zijn Darwinisten, maar wisten niet, dat wij daardoor gevaar liepen Pruisisch te worden.

Feringa noemde het darwinisme van Harting zelfs een abattoir-theorie en voegde daar aan toe dat mensen nu eenmaal ethische principes hebben en dus niet zonder meer onder de wetten der natuur vielen.⁸ Het zijn de kenmerkende bewegingen, die we hiervoor al in meer algemeen verband naar voren hebben gebracht. En ook in andere opzichten volgt de Nederlandse reactie het algemene patroon.⁹ De orthodox-protestanten verklaarden zich tegen Darwin, waarbij diens opvattingen vrij hardnekkig werden aangeduid als ‘de apentheorie’. Abraham Kuyper zal pas tegen het eind van de negentiende eeuw deze stellingenoorlog beëindigen (al zendt de Evangelische Omroep nog regelmatig documentaires uit met creationistische betoogjes). De kritiek richt zich vervolgens niet zozeer op Darwin als wel op degenen die daar allerlei filosofische consequenties aan verbinden, met name als deze een sterk anti-religieus karakter hebben zoals bij Haeckel. De katholieken hebben eveneens zeer lang tegengesputterd. De omslag vindt daar voorzichtig even na 1900 plaats, bij voorbeeld in het werk van de jezuïet Erich Wasmann.¹⁰ Nu was het voor de confessionelen ook niet eenvoudig. Juist deze groepen waren getalsmatig en kwalitatief niet sterk vertegenwoordigd in wetenschappelijke kringen en werden bovendien in toenemende mate belaagd door allerlei enthousiaste lieden, die het darwinisme aanvoerden als het wetenschappelijk bewijs voor de onhoudbaarheid van Genesis in het bijzonder en religie in het algemeen. Haeckel was op dit punt niet te houden, zodat hij in 1904 op een internationaal congres van vrijdenkers in Rome terecht gekroond werd tot tegenpaus.

In de jaren tachtig en negentig maakten vooral de progressief-liberalen gebruik van het darwinisme om structuur te geven aan hun eigen opvattingen. Treub bij voorbeeld maakte er gebruik van om uit te leggen dat Darwin toch had duidelijk gemaakt dat het in het leven ging om aanpassing aan voortdurend veranderende omstandigheden. Daarom was het conservatisme ook zo’n onhoudbare positie, dat zou immers op termijn leiden tot stilstand en ondergang. Tegelijkertijd kon worden vastgesteld, aldus Treub, dat het aanpassingsproces heel geleidelijk verliep en nogal wat tijd vergde.

Om die reden was een revolutionair-socialisme ook te verwerpen. En dit leidde tot de onvermijdelijke conclusie dat een sociaal-politiek beleid moest worden nagestreefd, waarbij de individuele ontplooiingsmogelijkheden werden vergroot, onder gelijktijdige versterking van de onderlinge samenwerking. Dat was de beste garantie voor een vooruitgang in beschaving. Het zal duidelijk zijn dat de natuurlijke selectie hier nagenoeg vervaagd was. En de strijd om het bestaan was zelfs tot iets moois omgetoverd, zeker in de woorden van Cort van der Linden:

De wedstrijd verheft en staalt, doch laat het zijn een wedstrijd van kameraden, niet een kamp om het leven van klasse tegen klasse en van man tegen man.¹¹

Vanaf 1900 nemen echter de verwijzingen naar Darwin sterk af, waarschijnlijk ook omdat in deze kringen het vooruitgangsgeloof in het fin-de-siècle sterk taande en daarmee ook de behoefte aan een biologische legitimatie. Vanaf dat moment komen er ook steeds meer beschouwingen waarin het unieke van Darwin sterk wordt gerelativeerd. Hugo de Vries werd in 1909 niet veel specifiekier dan de opmerking dat Darwin orde had geschapen in de wereld:

Voor ons is het leven geen chaos meer van onsamenhangende feiten.¹²

Steeds meer begon men ook de nadruk te leggen op de zogenaamde 'voorlopers' van de evolutietheorie. Zo legt J.H.F. Kohlbrugge in *Vragen des Tijds* in 1911 zelfs uit dat het met Darwin gaat zoals met alles in het leven:

Reactie volgt steeds op actie. Een leerstuk komt op, bereikt zijn culminatiepunt, daalt door reactie, wordt vergeten en kan na 50 of 100 jaren in een eenigszins ander gewaad terugkeeren.¹³

Hier werd vooruitgang vervangen door voortgang en evolutie door cyclus.

Het zijn waarschijnlijk de socialisten, die het meest hartstochtelijk de evolutieleer hebben omhelsd. Een geweldige aansporing daartoe was de herhaalde bewering dat het darwinisme toch de wetenschappelijke weerlegging van het socialisme had geleverd. De rector magnificus van de Universiteit van Leiden, Hoffmann, beweerde in 1891 bij voorbeeld niet alleen dat er in de levende natuur nergens gelijkheid bestond, maar voegde daar nog fijntjes aan toe dat er alleen communisme en socialisme bij 'de allerlaagste d.i. bij de minst ontwikkelde diergroepen wordt aangetroffen'.¹⁴ De beste verdediging tegen deze houding komt van Cornélie Huygens in een serie artikelen in de *Nieuwe Tijd* in 1900. Niet alleen wordt Darwin hier ongeveer voorgesteld als een Johannes de Doper die de komst van Marx aankondigde, maar bovendien maakte ze duidelijk dat het Darwinisme/Marxisme inhield dat er ook een evolutie was in het bevattingsvermogen. Met andere woorden, de achterblijvers in de ontwikkelingsgang der geschiedenis begrepen niet eens dat zij achterblijvers waren! De bourgeoisie, als ondergaande klasse,

kon dus per definitie Darwin niet begrijpen, terwijl het proletariaat het 'zonder eenige studie' op waarde wist te schatten.¹⁵ In dit gevecht werd de evolutietheorie een wonderlijk mengsel van veel Spencer, een scheutje Darwin, afgeblust met een grote plons Haeckel. Ook in die kringen nemen hierna de verwijzingen naar Darwin af, ook al zal er in 1909, bij de vijftigjarige herdenking van het verschijnen van de *Origin*, nog een herdenkingsbijeenkomst worden gewijd aan een boek van Darwin dat dan in een perfecte Freudiaanse vergissing wordt aangeduid als *Het opstaan der soorten*.

Het langst nog hielden de vrijdenkers vol, zij het geheel in de vorm die Haeckel aan de evolutietheorie had gegeven. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog vatten zij het als volgt samen:

De schone gedachte dat de wereld een eenheid is, eeuwig en oneindig, waarin alles gebeurt volgens wetten die eeuwig en onveranderlijk zijn, wetten waarop we kunnen vertrouwen [. . .], oneindig rustiger en mooier moest menigeen deze gedachte vinden dan de ondergaande opvatting dat een persoonlike God *willekeurig* ingreep in de natuur, scheppende en verwoestende.¹⁶

De radicaliteit van Darwin was hier wel geheel zoek geraakt. Zoals Kuyper geraakt was door de blik op 'de structuur der wezenswereld', zoals De Vries dankbaar was voor het onder controle brengen van 'de chaos van onsamenghangende feiten', zo werd hier de gemoedsrust bezongen die de natuur gaf, nu die van God bevrijd was. Het waren machtige emoties, die met Darwin niet veel te maken hadden, maar allemaal verbonden konden worden aan de evolutieleer, die intrigerende theorie, waar men zich zo graag door liet hypnotiseren.

Noten

- 1 A. Kuyper, *Evolutie. Rede bij den overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1899* (Amsterdam-Pretoria 1899).
- 2 Stephen Jay Gould, *Ontogeny and Phylogeny* (Cambridge (Mass.) 1977). Robert C. Bannister, *Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought* (Philadelphia 1979). Peter J. Bowler, *The Non-Darwinian Revolution. Reinterpreting a Historical Myth* (Baltimore 1988). Adrian Desmond, *The Politics of Evolution* (Chicago 1989).

- 3 Er is, vergeleken met Duitsland, Frankrijk en Engeland, weinig onderzoek gedaan naar deze fase in Nederland. Voor een deel werd dat veroorzaakt door het verval van de geleerde genootschappen aan het eind van de achttiende eeuw en de armzalige staat van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Maar hier valt te wijzen op het werk van de scheikundige H.C. van der Boon Mesch, de arts Conrad Ontijd en bovenal de Kantiaan J.E. Doornik (met name diens publikaties *Proeve eener opheldering van 's menschen oordeel, aangaande het doelmatige in de natuur van 1803* en *Wijsgeerig-natuurkundig onderzoek aangaande de oorspronkelijke mensch, en de oorspronkelijke stammen van deszelfs geslacht van 1808*).
- 4 Uitvoeriger: P. de Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid. H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst* (Houten 1991).
- 5 Dit is het centrale argument in de laatste biografie: Adrian Desmond en James Moore, *Darwin* (London 1991).
- 6 P. Harting, *De voorwereldlijke scheppingen vergeleken met de tegenwoordige* (Tiel 1857). Vergelijk: Pieter Harting, *Mijne Herinneringen (1812-1885). Autobiografie* (Amsterdam 1961) 74-75 en 104.
- 7 P. Harting, *De strijd des levens. Rede uitgesproken bij de opening zijner lessen op 26 September 1870* [uitgegeven ten voordeele van het Roode Kruis] (Utrecht 1870).
- 8 Geciteerd naar J. G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970), 261-314, 301-301. Dit stuk is in verkorte vorm opgenomen in: H.A.M. Snelders en K. van Berkel (red.), *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin. Thema's uit de Wetenschapsgeschiedenis* (Den Haag 1981) 212-245. De tegenwerping van Feringa stond overigens in grote lijnen op gespannen voet met de opvattingen van Darwin, die juist veel aandacht had besteed aan de nauw merkbare overgang van dieren naar mensen op het gebied van emoties.
- 9 Naast Hegeman is er P. Smit, 'Houding en reactie van het katholieke volksdeel ten aanzien van de evolutiegedachte' in: *Annalen van het Thijmgenootschap* 68 (1980), 223-240 en Ilse N. Bulhof, *Darwins Origin of Species: Betoverende wetenschap. Een onderzoek naar de relatie tussen literatuur en wetenschap* (Baarn 1988). [Hoofdstuk 3 is de bewerking van een eerdere publikatie: Ilse N. Bulhof, 'The Netherlands' in: Th. F. Glick (ed.), *The comparative reception of Darwinism* (Austin (Texas) 1974), 269-307.]
- 10 Deze 'mierenpater' publiceerde *Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie* (Freiburg im Breisgau 1904) en een aantal lezingen contra Haeckel onder de titel *De strijd om het ontwikkelingsvraagstuk te Berlijn* (Haarlem 1909). Deze verwijzing dank ik aan een stuk van Henk Struyker Boudier, 'Jezuïet op de hei. Uit het leven van een mierenkenner Erich Wasmann (1859-1931)', ongepubliceerd 1988.
- 11 P.W.A. Cort van der Linden, *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam* (Den Haag 1891) 27.
- 12 Hugo de Vries, 'Darwin's boek over de Galapagoseilanden' in: *De Gids* IV (1909), 386.
- 13 Geciteerd naar Jaco Alberts, *Opkomst en verval van een evolutieleer. Sociaal-darwinisme bij Nederlandse links-liberalen in het Fin-de-Siècle 1880-1914*. Doctoraalscriptie geschiedenis Vrije Universiteit (1990), 53.
- 14 C.K. Hoffmann, *Het socialisme getoetst aan de ontwikkelingsgeschiedenis der levende natuur. Rede uitgesproken bij gelegenheid van den 316den verjaardag der Leidsche Hoogeschool* (Leiden 1891) 25.
- 15 Cornélie Hygens, *Darwin-Marx in de Nieuwe Tijd*, V (1900), 271. [Ook uitgegeven als brochure *Darwin-Marx. Bernstein als bestrijder van eene natuur-philosophische leer* (Amsterdam 1901).]
- 16 W.D. van Renesse, 'Ernst Haeckel 1834-1914', in: *Ontwikkeling. Populair maandschrift voor natuurwetenschappelijke en wijsgeerige vraagstukken*, I (1914), 105.